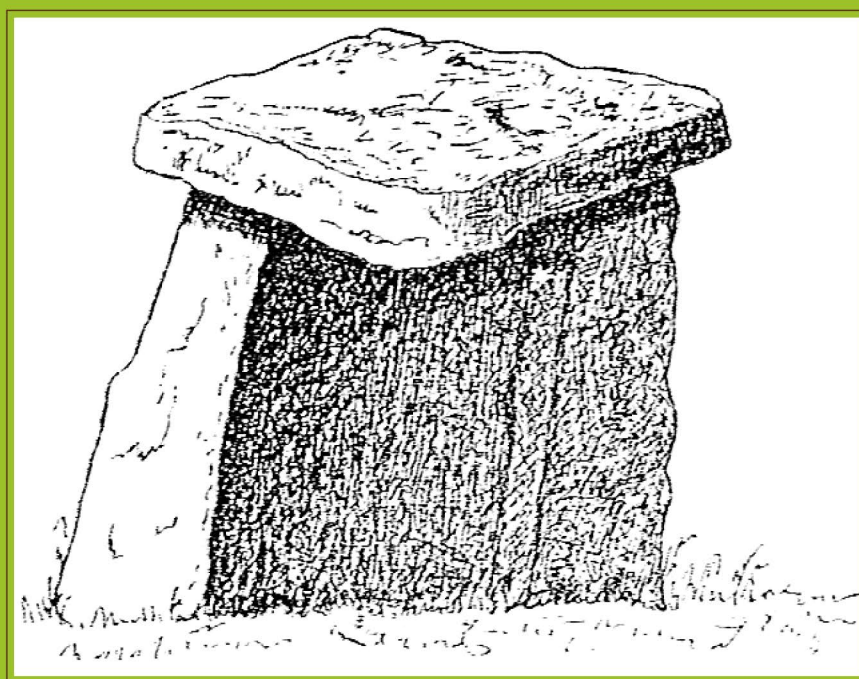

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2006–2007

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2006–2007

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

© Göteborgs universitet 2009

ISSN 1403-4964

www.historiskastudier.gu.se/publikationer/Arkeologi/in_Situ/

Artiklar i In Situ granskas av minst två referenter ur redaktionskommittén.

Ansvarig utgivare

Kristian Kristiansen

Redaktion

Håkan Petersson

Teknisk redaktör

Gabriella Kalmar

Grafisk formgivning

Lena Troedson,

Riksantikvarieämbetet UV Väst

Gabriella Kalmar,

Bohusläns museum

Redaktionskommitté för 2009

Tony Axelsson *Västergötlands museum*, Nils Johansson *Riksantikvarieämbetet*, Håkan Karlsson

Göteborgs universitet, Kjell Knutsson *Uppsala universitet*, Kristian Kristiansen *Göteborgs universitet*,

Marianne Lönn *Göteborgs universitet & Riksantikvarieämbetet*, Linnea Nordell *Bohusläns museum*,

Håkan Petersson *Bohusläns museum*, Erik Rosengren *Kulturmiljö Halland*, Karl-Göran Sjögren

Göteborgs universitet, Christina Toreld *Bohusläns museum & Maria Vretemark Västergötlands museum*.

Engelsk språkgranskning

Judith Crawford

Distribution

Göteborgs universitet

Institutionen för historiska studier

Arkeologi

ark.bookshop@archaeology.gu.se

031-786 4614 (tel.)

031-786 5182 (fax)

Box 200

405 30 Göteborg

Finansiärer

Bohusläns museum, Göteborgs universitet, Kulturmiljö Halland, Riksantikvarieämbetet UV Väst,

Värmlands museum, Västergötlands museum

Producerad vid

Bohusläns museum

Box 403

451 19 Uddevalla

Framsida

Järnåldersdös på gården Fröböke i Halland. Skiss av Herman Hofberg från 1876 (Arne 1919:134).

Tryck

IT Grafiska AB, Uddevalla 2009

Innehåll

Kristian Kristiansen 60 år "Jeg står helt handfallen" <i>Håkan Karlsson & Johan Ling</i>	7
Att följa stigen – en publikundersökning på Blomsholm <i>Linda Andersson & Maria Persson</i>	11
Knark, fimpar och kapsyler – samtidsarkeologi i Göteborg <i>Daniel Gillberg, Benjamin Grahm-Danielson & Helena Nilsson</i>	23
Paret Klepeks fråga – en etnografiskt orienterad studie av arkeologins publika relation vid Vallhagar, Gotland <i>Håkan Karlsson</i>	31
Kvinnan från Österöd – ett tidigmesolitiskt skelett från Bohuslän <i>Torbjörn Ahlström & Karl-Göran Sjögren</i>	47
En mellanneolitisk palissad i södra Halland? <i>Magnus Svensson</i>	65
Döden i Anderstorp socken <i>Daniel Lindblad</i>	75
Berg – en kommunikativ plats på Värmlandsnäs <i>Hans Olsson</i>	95
Kyrkan, jarlen och makten – om det stormiga 1000-talet i nordligaste Halland <i>Tore Artelius</i>	105
Dödsrätt eller stål? Om hanteringen av odöda <i>Leif Häggström</i>	121
Loca in quibus crescit myrtus Om grophus för ölbrygd i mellersta Halland <i>Anna Häggström Aulin</i>	129

Meddelanden: Tvärvetenskap länkar bålplats till grav <i>Caroline Arcini & Marianne Lönn</i>	145
Debatt: Hyddlämningar från äldre Hensbacka – en fråga om för- ändrad metodik? <i>Per Falkenström</i>	151
Per Falkenström In Memoriam †	157

Förord

Välkommen till tidskriften *In Situ* tioårsjubileum. Detta är det första och sannolikt det enda förord som inte skrivs av ansvarige utgivare. Tidsskriften, som firar tioårsjubileum, vill samtidigt hylla, dess grundare och ansvarige utgivare, Kristian Kristiansens sextioårsjubileum.

Kristian Kristiansen och institutionen för arkeologi i Göteborg startade 1998 *In Situ* och har sedan dess varit dess ansvariga utgivare. Det första hårda arbetet med att få igång tidsskriften gjordes förtjänstfullt av Tore Artelius med god hjälp av Eva Englund och flera nummer med relevanta artiklar för västsvensk arkeologi kom i strid följd. Som alla tidskrifter kom också *In Situ* att efterhand få problem med ekonomin och därigenom kontinuiteten. Det är förhoppningsvis löst genom det samarbetsavtal som etablerades inför förra numret, även om ytterligare inkomstkällor är välbehövliga.

Förändringsarbetet rullar dock vidare och så här i jubileumstider förändras tidsskriften rejält. *In Situ, Västsvensk arkeologisk tidskrift* kommer i och med nästa nummer byta namn till *In Situ archaeologica*, med målsättningen att publicera artiklar på alla skandinaviska språk.

När flera tidskrifter har problem och blir vilande satsar *In Situ* på framtiden. Initialt har *In Situ archaeologica* ambitionen att av European Science Foundation bli rankat som en status C tidskrift, alltså tidskrift av viktig regional signifikans i Europa. Tidsskriften kommer även fortsatt använda sig av ”peer review” av artiklar i sin strävan efter kvalitet, både för tidskriften och för författarna.

Inom året planeras också en egen hemsida på vilken relevant information och tidigare nummer presenteras. Så småningom kommer också artiklar ur äldre nummer att kunna laddas ner som pdf-filer. En så kallad ftp-server kommer att upprättas, där författare och redaktion ska kunna hämta och lämna manus. Ett nytt prenumerationsregister är också ett viktigt kommande arbete. Tydligare författarinstruktioner kommer att lanseras till nästa nummer. Tidsskriftens professionalisering kommer också att märkas genom försäljning via näthandel i kommission på Riksantikvarieämbetet UV:s nätbokhandel, www.arkeologibocker.se. Museer nationellt över hela Sverige, som så önskar, kommer också erbjudas att sälja tidskriften via butiker och hemsidor.

I all förändring kommer dock ansvarig utgivare fortsatt vara ämnesföreträdaren för arkeologi på Göteborgs universitet och universitetet är fortsatt garanten för tidskriftens existens. I detta nummer har vi glädjemen och sorg, debatt och viktiga meddelanden

samt innehållsrika artiklar med god spridning inom Väst-sverige. Tillsammans kan vi förhoppningsvis fylla den nya In Situ archaeologica med innehåll och aktiv debatt. Manus välkomnas kontinuerligt, förslag på teman likaså.

april 2009

Håkan Petersson

Redaktör

Kristian Kristiansen 60 år

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized initials and a long horizontal line extending to the right.

”Jeg står helt handfallen”

Dessa ord yttrades av Professor Kristian Kristiansen, initiativtagaren till *In situ*, under det ”surprise party”, som organiserades för honom på den arkeologiska institutionen vid Göteborgs Universitet. Kristian fyllde 60 år den 16 augusti 2008 och han firade sin 60-årsdag med familj och vänner i Danmark. Ett firande ägde därför rum på institutionen den 4 september då vänner och kollegor från hela Norden tillströmmade och det bjöds på musik, vin, presenter, tilltugg och många tal. I dessa tal framgick tydligt vilken betydelse Kristians insatser för arkeologin i Göteborg, Skandinavien och Europa har haft genom åren. Möjligen stod han handfallen inför själva överraskningsmomentet då han inte var förberedd på ett ”surprise party”. Samtidigt så är det det omgivande arkeologiska samhället som borde stå handfallet inför de enorma insatser Kristian gjort på olika plan för den nationella och internationella arkeologin, och inte minst för den arkeologiska institutionen i Göteborg.

Kristian har bland annat iscensatt och genomfört ett antal projekt som kommit att placera institutionen på den internationella forskningsarenan. Bland dessa kan nämnas *Från kust till kust, The Emergence of European Communities (EEC)*, som består av delprojekt i Ungern, Sicilien och Tanum, *Vitteneprojektet* och *Svenskt hällristningsforskningsarkiv (SHFA)*. Listan kan dock göras mycket längre. Kristian har vidare initierat ett antal internationella konferensforum som blivit normbildande och oerhört betydelsefulla för den teoretiska och praktiska diskursen inom den europeiska arkeologin. Bland dessa kan nämnas *Nordic TAG* och *European Association of Archaeologists (EAA)*. Båda dessa organisationer har dessutom vid ett tillfälle vardera låtit organisera konferenser vid institutionen i Göteborg vilket ytterligare bidragit till att fästa densamma på den internationella kartan. Kristians egen forskning rörande bronsåldern har under de senaste decennierna befunnit sig i den absoluta forskningsfronten. I sin forskning har hans styrka varit kombinationen av ett grundläggande empiriskt, materialorienterat perspektiv med övergripande samhällsteoretiska resonemang. Exempelvis har Kristian i ett flertal artiklar och i monografierna *Europe before His-*

tory (1998) och *The Rise of Bronze Age society* (2005) varit banbrytande vad gäller att presentera och diskutera nya samhällsperspektiv, interaktionsmönster och symbolism beträffande det europeiska bronsålderssamhället. Den sistnämnda monografin erhöll år 2007 pris för bästa utländska monografi av *The Society of American Archaeologists (SAA)* inom ramen för organisationens årliga *Book award*. Han har också i olika forskningssammanhang genom åren samarbetat med internationella forskare såsom Michael Rowlands, Timothy Earl och Ian Morris för att nämna några. Kristian har inte enbart initierat och genomfört forskningsprojekt på den renodlat vetenskapliga arenan utan även knutit viktiga pedagogiska forskningsprojekt till institutionen.

Bland dessa kan nämnas *Co-Creating Cultural Heritage* som genomfördes 2006 i samarbete med kollegor vid Stanford university och *E-learning as a tool of knowledge transfer in the field of protection and management of archaeological heritage* som genomförs under perioden 2007–2009 tillsammans med kollegor i Polen, Lettland, Tyskland, England och Holland. Kristian har dessutom mot bakgrund av sin tidigare verksamhet inom den danska kulturmiljövården kommit att initiera och påverka de svenska diskussionerna rörande kulturarvsförvaltning samt övergripande frågor rörande kulturarvet och dess samtida samhällsfunktioner, på ett omfattande sätt. Detta gäller både på det lokala och det nationella planet. Ett exempel är hur han på det västsvenska planet medverkat till att initiera det mångvetenskapliga och tvärsektoriella samarbetsforumet *Kulturarvsakademien* mellan universitet och regionala kulturarvsinstitutioner samt aktivt bidragit till att kulturarvsfrågorna förts upp på Göteborgs universitets dagordning som ett av de styrkeområden universitetet avser att fokusera på under de kommande åren.

Under de år Kristian varit verksam som professor vid institutionen för arkeologi i Göteborg har han fungerat som en lysande inspiratör, som ständigt varit beredd att dela med sig av erfarenheter och kontaktnät, inte bara för det stora antal doktorander han framgångsrikt handlett utan även för kollegor, forskare och grundutbildningsstudenter. Det är vår förhoppning att Kristian med sin positiva inställning fortsätter att inspirera personer i sin

omgivning på samma sätt som tidigare. Inte minst i dagsläget då institutionen nu tagit en ny form i samband med sammanslagningen med historieämnet inom ramen för *Institutionen för historiska studier*. Mot bakgrund av allt det Kristian Kristiansen iscensatt och genomfört genom åren vill vi avsluta denna korta resumé, som är långt ifrån fullständig, genom att utbrista:

”Vi står helt handfallna”

För In Situ och de arkeologiska institutionerna i Västsverige
Håkan Karlsson & Johan Ling

Dödsrätt eller stål? Om hanteringen av odöda

Leif Häggström

Kulturmiljö Halland

leif.haggstrom@kulturmiljohalland.se

Abstract

Stories about the un-dead are more popular today than ever. At the same time fewer people than ever before have touched or even seen a deceased person. Every society must choose a way to deal with their deceased. In some societies certain actions must be taken to avoid the dead from returning. In the Icelandic saga about Eyrbyggarna the dead come back to haunt the living. The un-dead were tried at the court of the dead and sent away. When excavating a farmstead at Hunnavik we were faced with ghost stories. We found the stories amusing but when the osteological analysis was carried out the probable source of the ghost stories was revealed. The cremated bones found in the floor of a house were the fragmentary remains of a human being. But how did they do to avoid the dead from returning to the land of the living in prehistoric Småland? Which physical actions leave traces for archaeologists to find? One probable trace of such actions is knives thrust into graves as a part of the death ritual. Knives in such a position are found repeatedly in Iron Age graves.

Inledning

Inom arkeologin undersöker man ofta hur ett samhälle hanterat sina döda. Hur kroppen har behandlats i samband med döds- och begravningsritualerna finner vi vaga spår av. Spår som i någon mån går att avkoda genom antropologiska, etnografiska och etnologiska paralleller. Religionspsykologin sätter oss på spåren vad gäller en del generella mänskliga handlingar, när man handskas med döda. Återkommande är att de som handskas med en avliden ofta blir farliga för sin omgivning och måste hållas isolerade under kortare eller längre tider. Det kan handla om de efterlevande eller de som vidrört den döde. Denna artikel kommer dock inte att handla om hanteringen av döda, utan om hur man handskas med deras motsats – de odöda. För att närma oss detta tema får vi börja med en kort religionshistorisk och antropologisk utveckling för att sedan studera de odöda i ålderstigna skriftliga källmaterial. Först därefter låter vi undersökningar av några fornlämningar från norra Småland ge sin bild av relationen mellan de levande och de döda man önskar fortsatt vila.

Människans olika ritualer

När man ger sig in i diskussioner och resonemang kring förhistoriskt religionsutövande stöter man omedelbart på svåra frågor. Hur skiljer man ut religion och kultutövning från kulturhistorisk dynamik, ritualiserade traditioner och, kanske viktigast av allt, maktanspråk?

Traditioner är självlegitimerande. En handling utförs på ett visst sätt eftersom den är del av en ”naturlig ordning” som vare sig behöver rättfärdigas eller kan ifrågasättas. Ritualer kan vara en del i traditionen (Blomkvist 2002 a:94; 2002 b: 23 f; jfr Artelius 2000: 35 ff, 310). Ritualen är en del i skapandet av historia och kollektiv identitet, ofta med ett mer eller mindre uttalat maktlegitimerande syfte. Den konstituerar den förgångna tidens funktion och innebörd för framtid och samtid. Ritualen utgör mötet mellan det sakrala och det profana (Sundqvist 2000: 25; Kunin 2003: 186 ff; jfr Artelius 2000:31 ff). Ritualen utförs oftast helt öppet men kan vara oerhört svår att förstå för den som inte är invigd i hur den skall tolkas och vad den representerar. Ritualens formalisering innebär även en effektiv maktlegitimering, då endast de

som är införstådda med ritualens språkbruk och former kan opponera sig mot maktens bruk av densamma. Det finns även rumsligt slutna ritualer, men dessa är överlag få i de religioner världen över som studerats (Blomkvist 2002b:24 f, 32; Gilhus & Mikaelsson 2003:190 f). I många fall, men inte alla, har myten och ritualen en nära koppling. Ritualen förkroppsligar då myten (Gilhus & Mikaelsson 2003:165 f). Myt är en religionsvetenskaplig fackterm, som syftar på för specifika samhällen sanna och heliga historier. Ofta gäller dessa historier skapelsen. Myter kan beskrivas som symboliska komplex vars syfte är att ge mänskliga fenomen ett existentiellt djup och socialt berättigande (Gilhus & Mikaelsson 2003:157, 185; jft Sundqvist 1997:94)

Religionsteoretiker brukar skilja ut ett antal övergripande typer av ritualer. Hur dessa grupper definieras skiljer sig åt mellan olika skolbildningar men följande typer brukar finnas representerade på ett eller annat vis (Gilhus & Mikaelsson 2003:192 f; även arkeologer har arbetat med dessa begrepp, till exempel Claesson 2004:154 f, Lönn 2004:105 f):

- *Övergångsritualer* förstärker och markerar individens växlingar mellan olika stadier i livet. Det kan röra sig om födelse, pubertet, giftermål eller död.
- *Kalenderriter* är kopplade till årstidernas växlingar och tidens cykliska gång. De kan utföras till minne av religiösa högtider eller vara kopplade till en odlingscykel.
- *Utväxlings- och kommunikationsritualer* styr relationen och kommunikationen mellan människor och det gudomliga samt umgänget dem emellan. De kan även vara kopplade till relationer grupper och människor emellan.
- *Skyddsritualer* syftar till att mildra plågor och elände som genom övernaturliga väsen drabbar människorna. Olika former av reningsriter bör även de räknas till denna kategori.
- *Fest, fasta med mera* kan sägas vara en uppsamlingskategori för riter vilka är större sociala händelser med religiöst innehåll. De kan, men behöver inte, ha ett direkt gudomligt kommunikativt eller religiöst syfte.

Två kategorier av ritualer är viktigare än de andra när man kommer in på temat odöda. Den första är *övergångsritualen*, det gäller att denna ritual sköts på ett sådant sätt att övergången mellan liv och död sker utan förhinder. Den andra är *skyddsritualen*, det finns en mängd skyddsritualer att använda sig av för att förhindra att den döde kommer tillbaka som odöd. Låt oss nu se exempel på detta i en äldre källa.

Odöda vikingar

I *Eyrbyggarnas saga* (Alving 1979) finns en episod om vad odöda, zombies som de skulle kallas i modern populärkultur, kan ställa till med. Upptakten är att Torgunna dött. Hon var kristen och fördes till Skalaholt där hon blev jordad. I de isländska sagorna jordas kristna medan de som håller sig till de gamla gudarna högläggs. Likhärdsmännen för hem till Frodå, men redan samma natt som de kom hem och satt runt elden syntes..... (Alving 1979:132):

...bilden av en halvmåne på väggens brädfodring. Alla som voro i stugan, kunde se den. Den gick baklänges runt stugan och motsols. Så länge folket satt vid eldarna, försvann den inte. Torodd frågade Tore träben, vad det kunde betyda. Tore svarade att det var en olycksmåne – ”efter detta kommer mängas död”, säger han. Detta inträffade sedan hela veckan; var kväll kom olycksmånen fram.

Efter att detta järtecken observerats dröjde det en bit in på hösten innan en burdus, ovänlig och kanske galen, fårherde dog i sin säng i huset. Han begravdes invid kyrkan. Kanske var det detta som var felet, att fårherden begravdes invid kyrkan, för kort därefter kom problemen (Alving 1979:133):

En natt hade Tore träben gått ut i ett nödvändigt ärende ett stycke utanför dörren. När han skulle gå in, såg han fårherden stå framför dörren. Tore ville gå in, men fårherden ville inte släppa in honom. Då försökte Tore komma undan,

men färherden var efter honom, fick tag i honom och kastade honom mot dörren. Tore blev sjuk av detta men kom likväl in i sitt sängrum. Han var då kolsvart över stora delar av kroppen. Av detta blev han sjuk och dog, och även han begravnen vid kyrkan. Sedan syntes de båda, färherden och Tore, för jämnans tillsammans, och häröver blevo alla fyllda av skräck, såsom naturligt var.

Färherden och Tore ställde till med allsköns bekymmer under vintern. Fram till jul dog sex karlar på Frodå. Precis innan jul behövde man fylla på med torrfisk. Färden gick under Torodd bondes ledning i en tioårad båt över öppet vatten. Det gick inte bättre än att båten gick under och alla sex männen drunknade. Eftersom det var juletid passade man på att använda julölet som arvöl. Genom att ändra ändamålet med ett öl avsett för en specifik rituell aktivitet kan man ha begått en handling som fick ödestigra följder (Alving 1979:134):

Den första kvällen, då gästerna kommit till arvölet och just bänkat sig, kommo Torodd bonde och hans följeslagare gående in i stugan, allesammans genomvåta.

Gästerna for hem, Torodd gick ut ur huset. När det började kvällas och middagen serverades dök Torodd och hans följe upp igen (Alving 1979:135):

Då eldarna tagit sig, kom Torodd med sitt följe, och de voro alla våta. De slogo sig ner vid elden och började vrida ur sina kläder. När de hade satt sig, kom Tore träben med sina sex följesmän. De voro allesamman jordiga, skakade sina kläder och stänkte jord över Torodd och hans män.

Varje kväll kom de döda åter. De sökte sig till det hus i vilket elden tänts. Inbyggarna på Frodå insåg efter ett tag att det enda sättet att få en egen eld att laga maten vid var att först göra upp en eld, som de döda kunde slå sig ner invid. Sedan kunde husfolkets eld tändas. Själva närvaron av de döda tärde hårt på husfolket, både fysiskt och psykiskt.

Flera kvinnor dog nu och anslöt sig till Tore träbens och Torodd bondes följen (Alving 1979:136):

På hösten hade det varit trettio personer på Frodå; aderton dogo och fem flydde bort, och i göjemånaden var det bara sju kvar.

I detta läge fanns inget annat råd än att vända sig till Snorre gode. Där fick man rådet att ta med en präst till Frodå, bränna Torgunnas sängomhänge samt stämma alla odöda inför dödsrätt. Väl tillbaka på Frodå kallades grannarna till dödsrätten (Alving 1979:137):

Kjartan tog ner Torgunnas sängomhänge, gick därpå in i eldhuset, tog glöd ur elden och gick ut. Därpå brände de alla sängkläderna, som hade varit Torgunnas. Därefter stämde Kjartan Tore träben, och Tord katt stämde Torodd bonde för att de gingo omkring där i huset olovandes och berövade folk både hälsa och liv.

En efter en stämde alla de odöda som satt kring elden. Husfolket framförde sina käromål och det hela sköttes precis som ett ting för de levande. Vittnen hördes varpå målen sammanfattades och dom avkunnades. Kärnfullt kommenterade de odöda sina respektive domar, men det märks att de odöda ogärna lämnade elden (Alving 1979:137 f):

Tore träben: *Suttit har jag, så länge sitta jag fick*

Färherden: *Gå skall jag nu, men jag tror, att förr hade varit bättre*

Torgrima galdrakinn: *Varit här har jag, så länge vara jag fick*

Torodd bonde: *Föga fred tror jag här vi finna, därför låt oss alla fly*

En efter en gick de döda ut ur bakdörren, varefter prästen gick genom gården med vigvatten och relikor. Dagen efter hölls full gudstjänst och högtidlig mässa. Efter dessa

handlingar var ordningen återställd på Frodå. Frågan är då hur det var ställt med odöda på de småländska gårdarna och hur handskades man med dem?

Odöda i Hunnavik

Hunnavig ligger på västsidan av Rusken. Den gamla gårdsplatsen, som nu är registrerad som fornlämning, ligger på en liten kulle som kallas *Tomtakullen* där husgrunder, terrasser och röjningsrösen kan identifieras. Platsen var övergiven när skiftena genomfördes, hur långt innan skiftena, som gården flyttades, vet vi inte. Den gamla gårdsplatsen finns antydd i lantmäteriakterna genom att de olika gårderna strax norr om platsen hade namn, som innehöll ordet *bol* i en eller annan form. I den äldre västgöotalagen avsågs gården när ordet *bol* användes, medan det i det gamla danska området var ett vanligt jordmätt som omnämns redan 1085. Hur en bolräkning gick till är okänt men oftast utgörs ett bol av flera gårdar, endast större gårdar kunde i egen kraft utgöra ett bol (Hannerberg 1971: 51 ff; Myrdal 2000:37, 64). Clas Tollin jämför i sin avhandling, som kretsar kring ägostrukturer runt Nydala kloster, bolbyn med en centralenhet. Centralenheten är ofta en åldrig gårdsenhet och den har på ett eller annat sätt ett vikingatida eller ännu äldre ursprung (Tollin 1999).

För att vara en enskild gård kan man tycka att Hunnavik är väl företrädd i de medeltida annalerna. Givetvis hänger detta samman med den geografiska närheten till klostret i Nydala. Hunnavik dyker upp i de historiska källorna redan på 1300-talet, närmare bestämt 1329, då en Gunne nämns (Agertz i manus, Tollin 1999:147). I januari 1372 pantsätter riddaren Jöns (Erengisleson) Hjärna alla sina gods i västra häradet av Njudung, däribland Hunnavik, till abboten och konventet i Nydala. Orsaken är en skuld på tre goda och gilla oxar eller femton mark enligt gammal värdering. Klostret skall driva godsen och erhålla dess avkastning till dess skulden är reglerad (DS X 137). År 1419 skänks Hunnavik tillsammans med Bohult till Nydala kloster. Gåvan var ett sätt för väpnarna Knut Jonsson och Arend Stubbe att köpa sig själslig (och juridisk?) frid efter att de mördat herr Erik Erlandsson (DS 2704, DS 2670). På 1500-talet utgörs gården av två

stycken Nydala klosterhemman (Agertz 2008), detta innebär att det var en stor gård på vilken det säkert bodde och verkade flera familjer. Problemet var att några av husfolket bodde kvar även efter sin död, men det är inte på grund av mordet på herr Erik Erlandsson utan på grund av stöld (Renshult 1981:69 f):

När de flyttade husen från Tomtakullen, såg de trampade stigar mellan de bägge ladugårdarna. Det var bönderna som gått i varandras hus och stulit hö. De fick fortsätta att vandra osaliga, sedan de var döda. De kallade det tomtevägar, och de var alltid nytrampade.

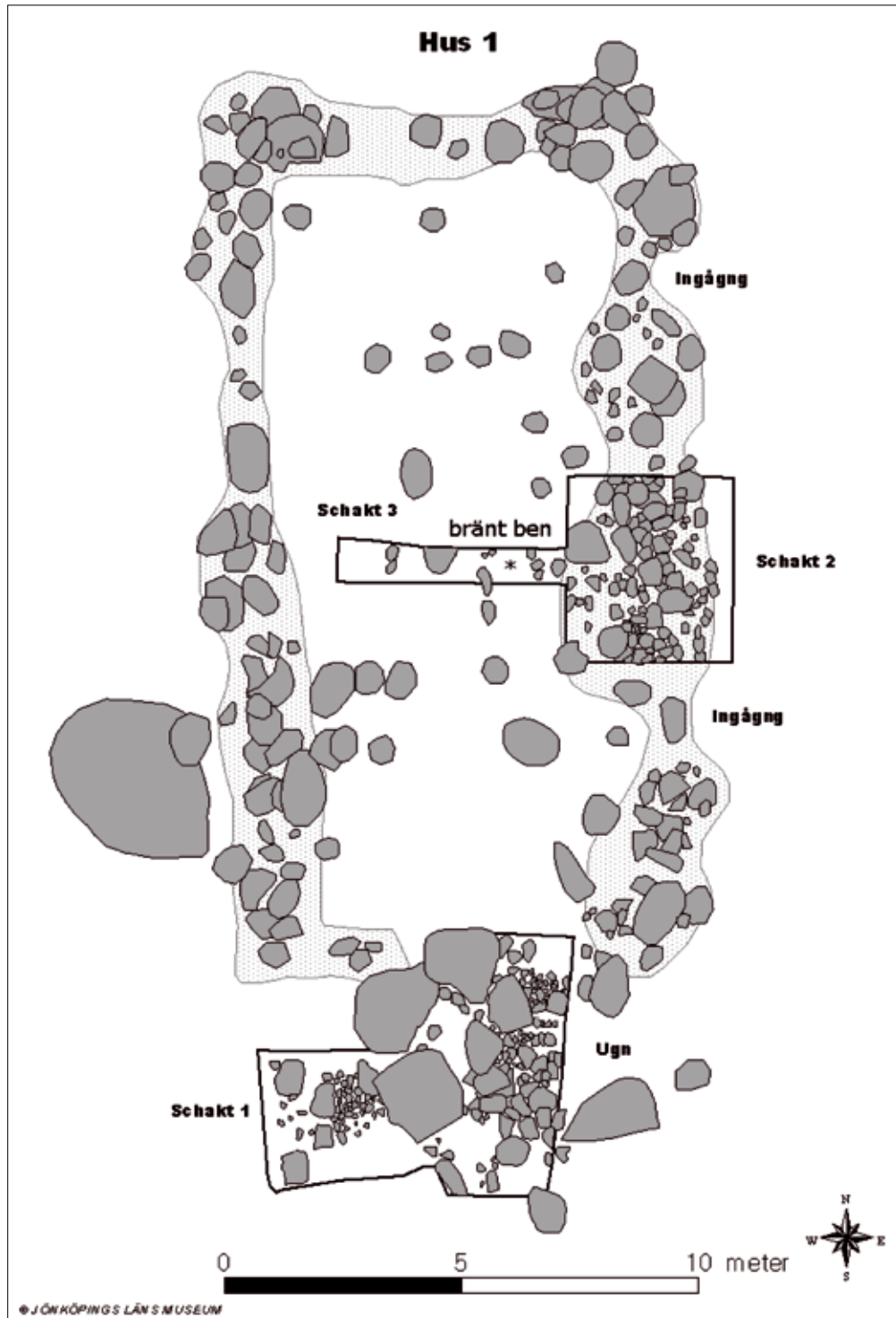
Berättelsen om spökerierna på Tomtakullen, Hunnaviks gamla tomt, är nedtecknade för snart 30 år sedan. När vi grävde i lämningarna på platsen fick vi höra en liknande berättelse. Lämningarna hade brunnit, det var man på det klara med och det uppger även Renshult, men berättelsen om spökerierna hade en lite annan utformning när vi fick den till livs på platsen. Den berättelse vi hörde löd ungefär så här:

-Ni vet väl att det spökar på gamla Hunnavik?

-Inte? Då är det bäst att ni får höra.

-Gamla Hunnavik brann, det var därför man flyttade gården. Men elden berodde på att den ena bonden, den i det östra huset, stal ved av den andra bonden. Strax därefter utbröt en stor eldsvåda som ödelade båda gårdarna på platsen. Vedtjuven brann inne och har sedan dess inte fått ro.

Berättelsen är liknande och syftar även den till att söka förklara varför platsen lagts öde. Själva motivet, med en person som går igen för att denne stulit eller gjort något annat olämpligt, är vanligt förekommande i olika folkminnesuppteckningar runt om i landet (t.ex. Stattin 1990: 36 ff). Lite förvånande är det att branden inte kopplas till unionsstriderna i början av 1500-talet då en dansk styrka

Figur 1. Plan över det hus som delundersöktes i stormen Gudruns spår. Digital bearbetning: Daniel Lindblad.

bestående av främst tyska och skotska legoknektar plundrade och brände såväl Nydala som en stor mängd gårdar i trakten (jfr Larsson et al. 2006:105 f).

Orsaken till vårt besök var att en husgrund skadats av rotvältor i samband med stormen Gudruns framfart. Området med huslämningar inventerades och en övergripande kartering gjordes. Fyra tydliga husgrunder hittades uppe på höjden. Mellan två av husen löper en fågata. I markerna runt gården finns mängder med röjningsrösen, terrasserings och små murrester. I strandkanten ut i Rusken hittades ett par stenkistor som är rester från bryggor. Bryggkonstruktionerna har sett ungefär likadana ut i något årtusende och är i många fall återanvända och ombyggda i flera omgångar efter att de först byggdes.

Utefter, bitvis parallellt med, stranden får man intrycket av att det en gång i tiden löpt en väg. Ytterligare ett par vägar, eller fågator, löper från området med fornlämningar bort från sjön. Kanske är det fågator som lett ut på utmarkerna, kanske är det färdvägar till andra gårdar i närheten.

På kullens högsta punkt låg gårdens största hus, troligen mangårdsbyggnaden. Valet av läget utgör en medveten manifestation och de spår man kan se av huset i dag antyder att huset var något utöver det vanliga. Huset låg i nord-sydlig riktning och i dess norra del fanns en nedgrävning som mycket väl skulle kunna vara spåren av en källare. I dess centrala del fanns ett kraftfullt röse som sannolikt var rester av en större murstock och tillhörande spisar. Kanske har huset varit i två plan med spisar på båda våningarna. Idag växer ädellöv med en dryg meter i diameter i husgrunden. Trädet vittnar om hur länge grunden varit utan överbyggnad men säger ändå inte om gården flyttades under medeltidens slutskede eller strax därefter. Gården var dock sedan länge flyttad när skiftena genomfördes.

På kullens södra del ligger två mindre byggnader i öst-västlig riktning. Om de varit samtida har de endast åtskiljts av en smal gränd. I det västra av de två husen ligger ett röse med bland annat ålderstiget handslaget tegel, sannolikt spåren av en skorstensmur och tillhörande ugnar. Mitt i huset löper en rad med syllstenar, spåren efter en rumsindelning. I det östra huset är det den plana golvytan, som främst väcker intresse. Golvet förefaller lämpligt för

ett fåhus. Kanske har djuren släppts ut i gränden mellan husen och letts ut på betesmarkerna via fågator.

Parallellt med mangårdsbyggnaden låg en annan byggnad (se figur 1). Byggnaden låg öster om mangårdsbyggnaden, vilket innebär att den låg mellan mangårdsbyggnaden och sjön. I byggnaden hade två stora björkar fallit och vräkt upp stenar i byggnadens östra och södra delar. Den östra väggen var byggd i skalmursteknik. Två rader med större stenar utgjorde murens ytterverk och dess innandöme var uppfyllt med stenar av mindre storlek. I schaktet som grävdes genom muren och in i husets mitt påträffades ytterst få fynd, endast en bit keramik, två bitar bränt ben och ett stycke slagg av okänd art. Den rimligaste tolkningen är att de begränsade arkeologiska insatser som gjordes utfördes i en till stora delar passivt använd ekonomibygnad utan några odöda som gjorde sig påmind, trodde vi.

När den osteologiska analysen av de brända benfragmenten gjordes fick vi en smärre chock. Benbitarna som hittades i golvet till huset var inte, som vi trodde, djurben efter slakt eller måltid utan något helt annat. Kanske var det benen som ligger bakom spökberättelserna, för benen härrör med stor sannolikhet från människa. Vad gör de i golvet på ett hus på en plats om vilken det finns spökhistorier? Är det möjligt att benen komma från den förmente tjuven?

Att slippa odöda

Vi har gått igenom de vanligaste ritualerna som religions-teoretiker brukar diskutera. Vi har i en isländsk saga sett deras vikt för att de döda inte skall komma tillbaka, men även hur man kan använda sig av ritualer för att få tillbaka de döda där de hör hemma. Vi har besökt en plats där det sägs spöka och där Jönköpings läns museum gjorde en arkeologisk undersökning sensommaren 2007, förhoppningsvis utan att väcka de oroliga själarnas vrede. Det är därmed dags att se vilka spår vi kan finna från skyddsritualer i lite av det arkeologiska materialet från norra Småland.

En företeelse, som med största sannolikhet är spåren av en skyddsritual, har uppmärksammats flertalet gånger i norra Småland. Det rör sig om fynd av knivar i gravar.

Att det skulle röra sig om en skyddsritual och inte en vanlig gravgåva talar det faktum för att knivarna inte, som brukligt är, ligger i bälteshöjd vid den döde utan istället är nedstucken i graven. Oftast förefaller kniven varit nedstucken i jorden i graven, men i något fall kan man inte utesluta att kniven naglat fast den döde genom att stickas genom kroppen. Ibland är kniven nedstucken i gravens övre skikt, över resterna av den döde, oavsett om denne kremerats eller ej. De flesta fynden av detta slag är från äldre eller mellersta järnåldern (Hägström 2005; Nicklasson 1998). Ett exempel från Öggestorp får belysa hur det kan te sig. I Öggestorp, någon mil sydost om Jönköping, undersöktes sommaren 2002 bland annat en mindre grav som var konstruerad som en rektangulär ram av flata kantställda stenar. Långsidorna var närmare 3 meter långa och kortsidorna drygt 2 meter långa. Graven hade ingen fyllning, däremot kunde en vag mörkfärgning anas i mitten av graven, möjligen de vaga konturerna av en sedan länge multnad kropp. Mitt i mörkfärgningen satt en kniv djupt nedstucken. Kniven visade sig vid analys vara tillverkad av stål och kunde dateras till yngsta bronsålder eller äldsta järnålder. Fyndet kan knappast tolkas som något annat än en tydlig handling inom en skyddsritual vilken syftade till att knyta den döde till graven (Hägström 2007:72 f).

Vi känner från historisk tid till samma typ av skyddsritual, tron att en nedstucken kniv låser den döde till graven finns från flera olika områden i Sverige. Ett vanligare motiv i traditionerna är att det är föremål av stål, gärna vassa sådana till exempel saxar, nålar, ja till och med spikar, som låser den döde. Stålet har alltid haft makt över trollygen i folktraditionen (Hagberg 1937, även egna studier på Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg).

Buckle up bonehead, 'cause you're going for a ride...

...säger Bruce Campbell i rollen som Ash till en odöd i Sam Raimis "medeltidsfilm" *Evil Dead 3 – Army of darkness* från 1992 innan han bankar den odöde tillbaka till evigheten. Riktigt så lätt brukar det inte vara, för i alla mänskliga samhällen finns ritualer och traditioner

kopplade till hur de döda skall hanteras. I några fall kompletteras dessa med idéer om hur odöda skall hanteras, odöda som kanske hamnat i den situationen på grund av att de ursprungliga ritualerna inte utfördes på rätt sätt. I ett exempel från den isländska sagalitteraturen framgår detta tydligt. Att man inte hanterade den avlidne Torgunna på rätt sätt gjorde att åtskilliga döda inte fick vila utan kom åter till sin gård. Genom råd och hjälp utifrån för att genomföra rätt ritualer kunde skeendet rättas till och de odöda sändas åter. De odöda på den medeltida gården Hunnavik vid Ruskens strand gjorde sig aldrig påmind när en mindre undersökning gjordes på platsen sommaren 2007. Dessa odöda var dock inte av samma farliga art som de i den isländska sagan, det finns inga vittnesmål om att Hunnaviks odöda orsakat död och sjukdom bland de levande. Det bästa är givetvis om alla ritualer sköts på rätt sätt redan från början, då riskerar man inga odöda i sin närhet. I norra Småland finns flera sannolika spår av detta. De vanligaste spåren är knivar som stuckits ner i gravens jord, en handling som är känd såväl före vår tideräknings början som i sen historisk tid.

I dag är vår relation till de döda onaturligare än någonsin tidigare. Få moderna västerländska människor har sett eller vidrört en avliden, eller ens omhändertagit ett större dött däggdjur. Desto fler har tydliga bilder av hur en odöd ser ut och hur man handskas med denne. Filmer har lärt oss att det effektivaste sättet är grovt överväld mot kraniet. I den isländska sagan Eyrbyggarnas saga tar man hand om roten till problemet, i dagens filmer är det oftare problemets symptom som står i fokus. I de nordsmåländska gravarna har man däremot helt enkelt försäkrat sig om att problemet aldrig skall uppkomma, det räckte av allt att döma oftast med en stålkniv nedkörd i den dödes grav. Dessvärre gäller detta inte den osaliga innebrända tjuven i Hunnavik, som fortfarande går igen, om än i traderad form.

Referenser

- Agertz, J. 2008. *Ortnamnen i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder. Jönköping
- Artelius, T. 2000. *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Diss. Göteborgs universitet.
- Blomkvist, T. 2002a. Rit, makt och territorialitet. Förändringsprocesser på Gotland under järnåldern. I: Stausberg, M., Sundqvist, O. & Svalastog A. L. (red.). *Riter och ritteorier. Religionshistoriska diskussioner och teoretiska ansatser*. Nora.
- Blomkvist, T. 2002 b. *Från ritualiserad tradition till institutionaliserad religion. Strategier för maktlegitimering på Gotland under järnålder och medeltid*. Uppsala.
- Claesson, P. 2004. Den rituella handlingens praxis – exemplifierat av ett järnåldersgravfält beläget i mellersta Bohuslän. I: Claesson, P. & Munkenberg, B-A. (red.). *Gravar och ritualer*. Bohusläns museum, Uddevalla.
- Alving, H. 1979. *Eyrbyggarnas saga*. Gidlunds. Stockholm.
- Gilhus, I. S. & Mikaelsson, L. 2003. *Nya perspektiv på religion*. Stockholm.
- Hagberg, L. 1937. *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning*. Stockholm.
- Hannerberg, D. 1971. *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap*. Stockholm.
- Hägström, L. 2005. Den vardagliga kniven – om knivars terminologi och tolkning med småländska exempel. *In Situ* 2003
- Hägström, L. 2007. Monument eller liklös grav? Om tolkning av gravar och monument utan tydlig gravläggning. I: Hägström, L. (red.). *Öggestorp och Rogberga. Vägar till småländsk förhistoria*. Jönköping.
- Kunin, S.D. 2003. *Religion. The modern theories*. Edinburgh.
- Larsson, O., Johansson, L. & Larsson, L-O. 2006. *Smålands historia*. Lund
- Lönn, M. 2004. Tösinge – äldre järnålder på Dingleslätten. I: Claesson, P & Munkenberg, B-A. (red.). *Landskap och bebyggelse*. Bohusläns museum, Uddevalla.
- Myrdal, J. 2000. *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia 2. Stockholm.
- Nicklasson, P. 1998. Ett knivigt källmaterial och bilden av smålänningen. En genomgång av knivar från yngre romersk järnålder och folkvandringstid i norra Småland. *Fornvännen nr 3*. Stockholm.
- Renshult, H. 1981. *Folk och fornt i Nydala 3*. Sävsjö.
- Stattin, J. 1990. *Från Gastkramning till gatuvåld*. Stockholm
- Sundqvist, O. 1997. Myt, historia och härskare. Mytens och historiens roll i källor som speglar det förkristna Skandinaviska härskardömet. I: Sundqvist, O. & Svalastog, A-L. (red.). *Myter och mytteorier. Religionshistoriska diskussioner och teoretiska ansatser*. Uppsala.
- Sundqvist, O. 2000. *Freyr's offspring. Rulers and religion in ancient Svea society*. Uppsala.
- Tollin, C. 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstrukturer i mellersta Småland under äldre medeltid*. Meddelande nr 101. Kulturgeografiska institutionen Stockholms universitet. Stockholm

Otryckta källor

Svenskt Diplomatoriums huvudkartotek över medeltidsbrev (Riksarkivet www.statensarkiv.se)